

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ВІРМЕНСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА КАМ'ЯНЕЦЬ НА ПОДІЛЛІ (XV–XVIII ст.)

Проведено аналіз праць дослідників, що стосуються проблеми правового статусу вірменської громади міста Кам'янець у період XV–XVIII століть. Першу групу праць складають праці істориків держави і права XIX століття, до другої групи відносяться роботи XX століття. Окрему увагу приділено дослідженням С. Баронча та Я. Дашкевича.

Ключові слова: вірменська громада Кам'яця, вїйт, кам'янецький вірменський суд.

Крамар С.И. Историография проблемы правового положения армянской общины города Каменец на Подолье (XV–XVIII ст.).

Проведен анализ работ исследователей, которые касаются проблемы правового статуса армянской общины города Каменец в период XV–XVIII столетий. Первую группу работ составляют работы историков государства и права XIX столетия, ко второй группе относятся работы XX столетия. Отдельное внимание уделено исследованию С. Баронча и Я. Дашкевича.

Ключевые слова: армянская община Каменца, вїйт, каменецкий армянский суд.

Kramar Sergiy. Historiography of legal position's problem of Armenian society of city Kamianec on Podilla (XV– XVIII centuries)

The author analysed labours of researchers that touch the problem of legal status of Armenian society of city Kamianec on Podilla (XV–XVIII centuries). The first group of labours is folded by labours of historians of the state and right for XIX of century, works of XX of century behave to the second group. Separate attention is spared by research of S. Baronch and Я. Dashkevuch.

Keywords: Armenian society of Kamianec, vїjt (headman), Armenian court of Kamianec.

Інститути самоврядування та судочинства міста Кам'яця у період XV–XVIII століть виступають унікальним об'єктом історико-правових досліджень, оскільки на прикладі Кам'яця як «міста трьох націй» можливо відстежити функціонування та взаємодію на обмеженій території одночасно юрисдикцій кількох національних громад. Такі дослідження історії управління та судочинства є важливими не лише з точки зору формування певних історичних відомостей, а й з позиції отримання досвіду функціонування систем муніципального управління на території України. Вивчення управління та устрою вірменської громади міста Кам'янець на Поділлі становить особливий науковий інтерес, оскільки така громада тривалий час зберігала власні традиції муніципального управління та організації судочинства, які були значно відмінні від традицій та устрою корінного населення.

Загалом, увесь масив досліджень щодо правового статусу вірменської громади міста Кам'янець у період XV–XVIII століть можемо умовно поділити на дві групи. До першої групи досліджень відносяться праці дослідників XIX століття (А. Пржездзекі, М. Ролле, С. Баронч, Ф. Бішоф, Й. Колер); друга група дослід-

джень представлена працями, що були опубліковані у ХХ столітті (Я. Карст, О. Бальцер, С. Кутшеба, Я. Шашкевич, В. Григорян, Я. Ісаєвич, М. Петров та ін.). Окремо слід зауважити, що частина наведених авторів розглядали питання правового становища вірменських громад на території інших міст (насамперед м. Львова), однак такі дослідження можуть бути використані в контексті історії управління та судочинства Кам'янця, оскільки утворення та функціонування вірменських громад в Україні відбувалося на підставі досвіду уже існуючих громад.

Однією з перших робіт, присвячених історії Кам'янця, варто назвати дослідження А. Пржездзецкого «Поділля, Волинь, Україна», у якому в тому числі розглядаються питання устрою вірменської громади. Попри те, що дослідження А. Пржездзецкого носить схематичний характер у питанні дослідження органів управління містом, автор вказує на особливості самоврядування вірменської громади та визначає акти, якими закріплювався особливий статус такої громади. Зокрема, автор вказав, що права вірменської громади визначалися привілеями королів Владислава Ягайла, Владислава III Варненчика (1443), Яна Ольбрахта (1496), Александра (1502), Сигізмунда I Старого (1507), Сигізмунда II Августа (1552, 1567), Генріха Валуа (1574), Стефана Баторія (1576), Сигізмунда III Вази (1601, 1614), Владислава IV (1633), Яна Казимира (1649, 1652, 1665, 1658), Яна Собеського (1672), Станіслава Августа (1766)¹.

Інший дослідник історії устрою Кам'янця Міхал Ролле (Антоні Ю.) також звертає увагу на особливості статусу вірменської громади у місті. Так, М. Ролле стверджував, що Кам'янець до половини XVII століття виконував роль неофіційної столиці вірмен на теренах Речі Посполитої². При цьому дослідник проаналізував систему органів управління вірменської спільноти Кам'янця, відзначив, що систему органів управління творили: вїйт (претор, проконсул), вісім райців (консулів), з поміж яких найстарший обіймав посаду заступника голови міського суду³.

У вивченні правового становища вірменських поселенців на українських землях значною є заслуга Садока Баронча, який свого часу проживав у Львові. Зібравши значний фактичний матеріал, С. Баронч увів у науковий обіг ряд документів, які розвивають особливості співіснування вірмен з іншими поселенцями на українських землях досліджуваного періоду. Важливою в цьому напрямі була стаття про рукописи Львівської вірменської капітули, яка вийшла друком 1853 року. Під час опису цих документів виявилось багато історичних даних з історії вірменських поселень не тільки у Львові, але й в інших містах Галичини та Поділля. Через два роки вийшов другий збірник документів, який зібрав і систематизував С. Баронч. Це були документи з Львівських актових книг, в яких є чимало фактів з історії правового становища вірменських поселенців. Дослідником вивчено різні листи, універсали, тестаменти, інвентарі і іншого роду документи, подані в хронологічному порядку, які охоплювали період з кінця XIV до кінця XVIII століття.

С. Баронч досліджував не лише історію окремих західноукраїнських вірменських поселень та міст, але й автобіографічні дані багатьох вірменських сімей XIV–XIX століття. Це допомогло йому підготувати і видати окрему книгу, свого роду біографічний словник 365 вірменських родин. У 1869 році в Тернополі вийшла остання праця С. Баронча – «Нариси історії вірмен» – підсумок багаторічних досліджень автора з цієї проблематики⁴. У ній узагальнено історичні

відомості про вірменських поселенців в Україні. Книга складається з кількох розділів, серед яких найціннішим є розділ, у якому викладена історія окремих поселень. У цій книзі автор намагався висвітлити різні сторони історії тієї чи іншої громади. У деяких місцях дослідження зустрічаємо важливі дані про взаємозв'язки і дружбу вірменських поселенців з українським населенням.

Будучи добрим знавцем мов та архівістом, С. Баронч зумів опрацювати значну джерельну базу не лише з історії вірменських поселень, але й багатьох українських міст⁵. Оцінюючи в загальному науковий доробок С. Баронча, необхідно ствердити, що він увів у науковий обіг ряд документального матеріалу й у своїх працях зумів показати історію вірменських поселень, що позитивно вплинуло на вивчення вірменської проблематики в історичній та історико-правовій літературі⁶.

Вивченням окремих аспектів правового становища вірменських громад на території України займалися австрійський історик права Ф. Бішоф і німецький дослідник Й. Колер. Вважають, що німецький історик права Ф. Бішоф вперше в науці поставив питання про дію вірменського права в вірменських колоніях українських міст⁷. Він виявив і опублікував грамоти, надані львівським вірменам у XIV–XVIII ст.⁸ Крім цього, значну він увагу приділив вивченню Вірменського статуту 1519 р., який застосовували вірменські громади на території України. Результати своїх досліджень він опублікував у праці «Стародавнє право вірмен у Львові»⁹.

Професор Вюрцбургського і Берлінського університетів Йозеф Колер, будучи фахівцем з порівняльного права народів Азії і Європи, вперше здійснив спробу відшукати джерела українських вірмен в праві їх метрополій. Досліджуючи львівський вірменський судєбник 1519 року його застосування охарактеризував у наступний спосіб: «Це документ який наглядно засвідчив, як за допомогою вірменського права частинка Сходу показала себе на Заході, шматочок Сходу, був переможений західним правовим життя тільки після століть тривалої боротьби»¹⁰.

На початку XX століття дослідженням правового становища вірменських поселень на українських землях займалися німецький історик права Я. Карст¹¹, один із провідних правознавців Австро-Угорщини та Польщі, професор Львівського університету О. Бальцер¹², який опублікував декілька ґрунтовних праць з вірменського права та польський історик С. Кутшеба¹³, який у своєму дослідженні здійснив порівняльний аналіз норм Судєбника Мхітара Гоша і Вірменського Статуту 1519 року.

Особлива роль у дослідженні вірменських громад на українських землях належить Я. Р. Дашкевичу. Науковий доробок вченого важко переоцінити, оскільки поле зору дослідника потрапляли найрізноманітніші проблеми, пов'язані з історією вірменських громад на території України, їхнім суспільним ладом, правовим становищем, відносинами з місцевими органами влади, розвитком культури та економіки тощо. Історії Кам'янца науковець присвятив понад півсотні праць, написаних з використанням значного джерельного матеріалу. Ним досліджено різні аспекти кам'янецьких старожитностей: час започаткування міста, його археографічна спадщина XIV–XVIII століть, місце Кам'янца у внутрішній і зовнішній торгівлі Речі Посполитої, питання соціальної «націотопграфії», історія і устрій вірменської громади та інше¹⁴.

Учений досліджував час появи перших вірменських переселенців на території України (зокрема, критично розглянув грамоту князя Федора Дмитровича з

1062 року і довів, що це фальсифікат¹⁵), шляхи та місця розселення вірмен впродовж XI-XVIII століття¹⁶. Найдавніша згадка про вйтівство вірмен відноситься до привілею Яна Ольбрахта 1496 року, при цьому вірмени мали своє вйтівство до 1787 року з перервою в 1672-1701 роках¹⁷. Я. Р. Дашкевич здійснив спробу скласти повний каталог вірменських колоній, які існували на українських етнічних землях у XI-XVIII століттях. Перелік громад подано за алфавітом назв міст, в яких вони були створені. У дослідженні вміщено основні відомості про міграцію вірменів на українські землі, вказано на дату створення громад, особливості їхнього самоврядування, кількість вірменського населення та ін.

Дослідник звернув увагу і на проблеми соціотопографії вірменських громад¹⁸. Автору належать кілька історіографічних оглядів досліджень вірменських громад на українських землях¹⁹.

Значну увагу вчений приділив дослідженню джерел з історії вірменських громад²⁰. Зокрема, слід звернути увагу на дослідження Я. Р. Дашкевича «Камянець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст.», у якому проаналізовано уривок з грамоти вірменського католикоса Теодороса II, адресований вірменським колоніям на Україні 1388 року; пам'ятний запис, вписаний у вірменський церковний службник 1394 року; грамоту Сінана, сина Хутлу бея, про передачу збудованої ним церкви в користування вірменської камянецької громади 1398 року; початок так званого «Камянецького літопису» з записками за 1410-1498 року²¹.

У 1967 році з'явилася праця Я. Р. Дашкевича «Вірменська колонія у Кам'янці-Подільському в 50-60-х рр.. XVI ст.»²², у якій дослідник проаналізував значення так званих половецьких актів (документів кам'янецького вірменського суду, складених вірмено-кипчацькою мовою) для вивчення діяльності вірменського вйтівського кам'янецького суду. Я. Р. Дашкевич здійснив аналіз джерельного матеріалу до історії львівської вірменської громади²³ та громад інших міст²⁴.

Питання правового статусу, правові акти вірменської громади були предметом дослідження Я. Р. Дашкевича в статті «Статут вірменської общини в Кам'янці-Подільськiм 1616 року». Зазначена назва є умовною, оскільки дослідник встановив, що даний збірник є типовим «пізньосередньовічним *silva regum*» який складається з привілеїв для Замостя 1580-1669 років, поетичних творів, листів польських королів, апокрифічного листа турецького султана «польському і шведському королю»²⁵. На думку Я. Р. Дашкевича, цей документ був результатом творчості представників трьох юрисдикцій – польської, української і вірменської. Документ виник значно раніше ніж у 1616 році, в цьому році він був вписаний до гродських книг²⁶.

Питання міського діловодства та збереження актових книг були предметом дослідження Я. Дашкевича в праці «Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII-XVIII ст. (Проблема, стан і методика дослідження)». Великим позитивом цієї розвідки є те, що в ній систематизовано та проаналізовані книги (189) вірменських адміністративно-судових, громадських та церковних установ, стан їх збереження на даний час. Зокрема, ним подано наступну класифікацію: книги самоврядування, книги братств і банків, книги вірменських судів, книги мішаних судів, книги церковних установ, книги освітніх установ²⁷. Автором встановлено, що адміністративні та фінансові книги органів самоврядування вірмен Кам'янця-Подільського не збереглися. Разом з тим, здійснено припущення, що в Кам'янці ці книги не велися окремо, а записи вносилися до судових книг²⁸. Книги судів Я. Р. Дашкевич поділив на дві групи: книги вірменських вйтівських

урядів, тобто книги судових органів, виключно вірменських за складом (Кам'янець, Станіслав, Замость, Язлівець, Снятин) та книги мішаних судових органів (Львів, Станіслав)²⁹. У Кам'янці вірменським судом велися білові і чорнові книги (так звані протоколи і формуляри). На сьогодні збереглося 46 книг кам'янецького вірменського суду, який не функціонував у період турецької окупації 1672-1699 років³⁰. Записи нотаріального характеру вносилися в окрему книгу в останні роки існування вірменського суду³¹.

Різноманітні аспекти відносин між вірменськими та іншими національними громадами міст також проаналізовано у вступній статті збірника документів «Українсько-армянские связи в XVII веке»³², укладачем якого був Я.Р. Дашкевич. У 2001 р. побачила світ збірка публікацій автора, надрукованих впродовж 1954-1989 рр. у європейській та американській науковій пресі³³.

У XX столітті вивченням історії вірменських громад в Україні займалися також В. Григорян³⁴, Я. Ісаєвич³⁵, Я. Кісь³⁶, М. Котляр³⁷, М. Кривонос³⁸, Д. Мишко³⁹, М. Петров⁴⁰ та ін.

1. *Przeddziecki A.* Podole, Wolyń, Ukraina, obrazy miejsc i czasów / *Przeddziecki A.* – Wilno: Nakład i druk Teofila Glücksberga, 1841. – Т. 1. – S. 146–163. **2.** *Dr. Antoni J. Wartabiet.* Opowiadania z Dyiejów Ormian polskich / // *Dr. Antoni J.* // Nowe opowiadania historyczne. – Lwów, 1878. – S. 147 – 192. **3.** *Ibid.* – S. 168. **4.** *Barącz S.* Rys dziejów Ormiańskich / *Barącz S.* – Tarnopol, 1869. – 318 s. **5.** *Barącz S.* Żywoty sławnych Ormian w Polsce / *Barącz S.* – Lwów, 1856. – 485 s. ; його ж: *Sobieski a ormianie* / *S. Barącz* // *Dziennik literacki.* – Lwów. – 1854. – № 21. – S. 160-161 ; № 22. – S. 169-173. **6.** *Крипякевич И. П.* Садок Баронч – историк армян бывшей Галиции / *И.П. Крипякевич* // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1961. – С. 38-47; *Дашкевич Я.Р.* Вірменський історик С. Баронч як дослідник минулого України (До 150-річчя з дня народження) / *Я.Р. Дашкевич* // Український історичний журнал. – К., 1964. – № 2. – С. 121-122. **7.** *Дашкевич Я. Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков (Историографический очерк) // *Ярослав Дашкевич.* Вірмени в Україні: Дорогами тисячоліть: збірник наукових праць. – Львів: Логос, 2012. – С. 74. **8.** *Bischoff F.* Urkunden für Geschichte der Armenier in Lemberg / *F. Bischoff* // *Archiv für Kunde Oösterreichischer Geschichtsquellen.* – Wien, 1864. – Bd. 2. – 155 s. **9.** *Bischoff F.* Das alte Recht der Armenien in Lemberg / *F. Bischoff* // *Sitzungsberichte der Kaiserlicher Akademie der Wissenschaften.* – Wien, 1862. – Bd. 40. – 50 s. **10.** *Дашкевич Я. Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков (Историографический очерк) // *Ярослав Дашкевич.* Вірмени в Україні: Дорогами тисячоліть: збірник наукових праць. – Львів: Логос, 2012. – С. 76. **11.** *Karst J.* Grundriss. Zietschr / *Karst J.* – Leipzig, 1901. – 433 s. **12.** *Balzer O.* Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie / // *O. Balzer.* Studya nad historią prawa polskiego. – Lwów, 1909. – Т. IV, Z. 1. – 188 s.; *Balzer O.* Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519 / *Balzer O.* – Lwów, 1904. – 418 s.; *Balzer O.* Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604 / *Balzer O.* – Lwów, 1912. – 64 s. **13.** *Kutszeba S.* Datastangirk Mechtara Goza i Statut ormiański z r. 1519 / *S. Kutszeba* // *Kwartalnik historyczny.* – Lwów, 1908. – № 2. – S. 81-87. **14.** *Петров М.Б.* Кам'янець-Подільський епохи середньовіччя та ранньої доби у науковому доробку Я.Р. Дашкевича / *М.Б. Петров* // Освіта і наука на Поділлі: збірник наукових праць. Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII-XXI століттях: матеріали другого круглого столу. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 6. – С. 231. **15.** *Дашкевич Я.* Грамота Федора Дмитровича 1062 року : (Нарис з української дипломатики) / *Я. Дашкевич* // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 4. – С. 9-20. **16.** *Дашкевич Я.* Розселення вірменів на Україні в XI-XVIII ст. / *Я. Дашкевич* // Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть: збірник наукових праць. – Львів: Видавництво

Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. – С.201-224. **17.** Там само. – С. 210.

18. Дашкевич Я.Р. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич // *Ratna-banasirakan handes*. Историко-филологический журнал АН Армянской ССР. – Ереван, 1987. – № 2 (117). – С. 63-85; № 3. – С. 48-60.

19. Дашкевич Я. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков: (Историографический очерк) / Дашкевич Я. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1962. – 176 с. ; його ж: Вклад украинской историографии в исследование армянских поселений на Украине / Я. Дашкевич // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К., 1965. – С. 57–63. **20.** Дашкевич Я. Джерела і література про вірменські колонії на Україні в кінці XVI ст. / Я. Дашкевич // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1961. – № 6. – С. 70-79 ; його ж: Вірмено-половецькі джерела з історії України / Я. Дашкевич // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 2. – С. 66-73. **21.** Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. / Я.Дашкевич // Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. – Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. – С.682-693. **22.** Дашкевич Я. Армянская колония в Каменец-Подольске в 50-60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559-1567 гг. как исторический и юридический источник) / Я. Дашкевич // Документы на половецком языке XVI в. – М., 1967. – С. 65-96 ; його ж: Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. / Я. Дашкевич // Архіви України. – К., 1970. – № 5. – С. 57-66.

23. Львовские армяно-кыпчацкие документы XVI–XVIII вв. Как исторический источник / Я. Дашкевич // *Ratna-banasirakan handes*. Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. – 1977. – № 2. – С. 151-171 ; його ж : Документи з внутрішнього життя вірменської громади Львова кінця XVI – початку XVII ст. / Я. Дашкевич // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2. (1995-1997 рр.) – С. 151-154; Дашкевич Я. Типологія актів з історії щоденного життя Львова (вірменська колонія кінця XVI – початку XVII ст.) / Я. Дашкевич // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 169-199. **24.** Дашкевич Я. Типологія актів з історії щоденного життя Львова (вірменська колонія кінця XVI – початку XVII ст.) / Я. Дашкевич // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 129-171. **25.** Дашкевич Я. Устав армянской общины в Кмянце-Подолском 1616 г. / Я.Дашкевич // Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть: збірник наукових праць. – Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. – С. 717.

26. Там само. – С.724. **27.** Дашкевич Я. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблема, стан і методика дослідження) / Я. Дашкевич // Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. – Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. – С. 812-850. **28.** Там само. – С. 829.

29. Там само. – С. 833. **30.** Там само. – С. 834. **31.** Там само. – С. 835. **32.** Дашкевич Я. Украинско-армянские отношения XVII в и источники их изучения / Я. Дашкевич // Украинско-армянские связи в XVII веке: сб. докум. / сост., автор предисл. и комм. Я.Р. Дашкевич. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 3-32. **33.** Дашкевич Я. Вірмени і Україна: збірник наукових праць / Я. Дашкевич. – Львів; Нью-Йорк: Нац. акад. наук України; Ін. укр. археографії та джерелознав. ім. М. Грушевського; Львів. відділення Ін. сходознав. ім. А. Кримського, 2001. – 760 с. **34.** Григорян В.Р. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI–XVII вв.) / В.Р. Григорян // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М.: Наука, 1964. – Т. 1. – С. 276-296; Григорян В.Р. Актовые книги армянского суда города Каменец-Подольского / В.Р. Григорян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1961. – С. 252-263; Григорян В.Р. К вопросу о правовом положении женщин в армянских поселениях Украины / В.Р. Григорян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – 291 с. **35.** Исаевич Я.Д. К вопросу об армяно-украинских связях на западноукраинских землях (XV–XVII вв.) / Я. Д. Исаевич // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К., 1965. – С. 83–88;

Исаевич Я.Д. К характеристике источников по истории армянских колоний Украины и Ближнего Востока в конце XIV – начале XVI вв. / Я.Д. Исаевич // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1971. – С. 337-345. **36.** Кись Я. Участие армян в развитии ремесла г. Львова в XV–XVII вв. / Я. Кись // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: сб. матер. второй украинско-армянской научной сессии. – К., 1965. – С. 137-139. **37.** Котляр Н.Ф. Армяне в экономике средневекового Львова (XIV–XV вв.) / Н.Ф. Котляр // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Ереван: изд-во Армянской ССР. – 1971. – Вып. 3. – С. 201-207. **38.** Кривонос Н.К. Армяне в культурной жизни Львова / Н.К. Кривонос // Исторические связи украинского и армянского народов. – Ереван, 1961. – С. 132-139; Кривонос Н.К. К истории армянских ремесленников во Львове в первой половине XVII в. / Н.К. Кривонос // Вісті АН Вірменської РСР. Суспільні науки (вірмен. мовою). – Єреван, 1962. – № 8. – С. 67-83; Кривонос Н.К. Армянская колония в г. Золочеве (из истории армянских поселений Западной Украины) / Н.К. Кривонос // Известия АН Армянской ССР (общ. науки). – 1960. – № 3. – С. 87-92; Кривонос Н.К. Армянская колония во Львове в I половине XVII века: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Н.К. Кривонос. – Ереван, 1965. – 23 с. **39.** Мышко Д.Й. Жизнь армян в Подолии в XIV–XVII вв. / Д.Й. Мышко // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – С. 271-275. **40.** Петров М.Б. Про час виникнення та адміністративно-правовий устрій вірменської громади Кам'янець-Подільського у XIV–XVIII ст. / М.Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 17. – С. 140-160.